

ЗАМОНАВИЙ ЎЗБЕК ҲИКОЯЧИЛИГИНИНГ ТАДРИЖИЙ ТАКОМИЛИ

Гулноз Сатторова,

Ўзбекистон Фанлар академияси Ўзбек тили,
адабиёти ва фольклори институти катта илмий ходими,
филология фанлари номзоди.
noza1969@mail.ru

АННОТАЦИЯ

Ҳикоят ва ривоятларнинг пайдо бўлиши инсоният пайдо бўлиши билан боғлиқ ҳодисадир Ўзбек адабиётида ҳикоя жанрнинг пайдо бўлиши XIX асрнинг сўнгги йиллари билан боғланади. Ҳикоя XX асрнинг бошларида жанр сифатида шаклланди ҳамда ўзига хос тараққиёт жараёнини бошидан кечирди. Абдулла Қодирийнинг “Улоқда” ҳикояси билан адабиётимизда буй кўрсатган ҳикоя Чўлпон, Ойбек, Гафур Ғулом каби адибларимиз ижодида ривожланган бўлса, Абдулла Қаҳҳор, Саид Аҳмад, Саида Зуннуновалар улар бошлаб берган йўлдан давом этдилар. Тузумлар ўзгариши, даврлар эврилиши ҳикоя жанри ривожига ҳам ўз таъсирини кўрсатди. Ҳикоячилигимиз тараққиётини кузатадиган бўлсак, ҳар бир даврнинг ўзига хосликлари асарларда акс этганлигининг гувоҳи бўламиз.

Калит сўзлар: *Ҳикоя, тараққиёт, жанр, адабиёт, шаклланиш, янгилинишлар.*

ABSTRACT

The emergence of stories and narratives is a phenomenon associated with the emergence of humanity. The emergence of the narrative genre in Uzbek literature is connected with the last years of the 19th century. The story was formed as a genre at the beginning of the 20th century and went through a unique development process. Abdulla Qadiri's story "Uloqda" was developed in the works of our writers such as Cholpon, Oybek, Gafur Ghulam, while Abdulla Kahhor, Said Ahmed, Saida Zunnunova continued the path they started. The change of regimes and the evolution of times also had an impact on the development of the narrative genre. If we observe the progress of our storytelling, we will witness that the peculiarities of each era are reflected in the works.

Keywords: *Story, development, genre, literature, formation, updates.*

КИРИШ

Аслида ҳикоят ва ривоятлар таркибида вужудга келган ўзбек ҳикоячилиги XIX асрнинг сўнгги йилларида жанр сифатида пайдо бўлиб, XX асрнинг бошларида шаклланди ҳамда ўзига хос тараққиёт жараёнини бошидан кечирди. Дарҳақиқат, жанрнинг пайдо бўлиши ўн тўққизинчи асрнинг сўнгги йиллари билан боғланса-да, ҳикоят ва ривоятларнинг пайдо бўлиши инсоният пайдо бўлиши билан боғлиқ ҳодисадир.

Албатта, ҳар бир даврда ижод майдонига қадам қўйган адиб ўз ҳикояларида адабиёт, унинг ижтимоий-фалсафий вазифаси, мақсад ва моҳияти ҳақидаги нуқтаи назарини ўзи яшаб турган даврига кўра ранг-баранг шакллар орқали ифода этади.

XX асрнинг дастлабки йиллари ўзбек ҳикоячилиги учун шаклланиш даври бўлган бўлса, асрнинг 20-30-йиллар ҳикоячилигида янгича қаҳрамон, янгича талқинларни социалистик реализм методи асосида тасвирлашга қаратилди.

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

Шундай қилиб XX асрнинг бошларида А.Қодирийнинг «Улоқда», «Жувонбоз», Чўлпоннинг «Қурбони жаҳолат», «Дўхтир Муҳаммадиёр» каби кичик асарлари янги жанрнинг пайдо бўлишига асос бўлди. Мазкур ҳикоялар учун кўпроқ ижтимоий муаммолар талқини, нисбатан бадиий заифлик, баёнчилик усули хос бўлсада, шунга қарамасдан, муаллифлар дунёқараши, мазмуннинг миллийлиги ва табиийлиги уларда миллий ўзига хос хусусиятларнинг намоён бўлишини таъмин этди.

XX аср иккинчи ярмидан бошлаб ўзбек ҳикоянавислари давр кишиси характерини яратишда турли усул ва методлардан, адабий услубларнинг турли кўриниш ва шаклларида фойдаланганлигини кузатишимиз мумкин. Бундан ташқари ижодкорларимиз даврнинг ижтимоий муаммоларини тасвирлашда асотирлар, эртак ва афсоналар, диний-фалсафий талқинлардан асарларига кенг миқёсда олиб кирганликларини кузатиш мумкин. Ўзбек ҳикоячилиги жаҳон тажрибаларини ижодий ўзлаштирган ҳолда тобора ўз миллий қиёфасига эга бўлиб борди. Бу ўзгаришларнинг асосий сабаби 40 йиллардаги сиёсий-маданий ҳодисалар, ёзувчиларнинг биринчи Конгрессида улар олдида қўйилган устувор вазифалар бўлса, XX асрнинг 50-йилларидан иқтисодий соҳаларда ғарбнинг таъсиридан холи бўлиш, миллийлаштириш сиёсатининг кучайгани, адабиётда эса, аксинча, Ғарбий европа, Лотин Америкаси ва рус насри тажрибаларини ўзлаштириш тамойили кучайганлиги билан изоҳланади. Бу ўзбек ҳикоячилигининг ҳам шаклан, ҳам мазмунан ўзгаришига сабаб бўлди. Бу эса, ҳикоя жанри тараққиётининг янги босқичи бошланаётганидан дарак беради.

Истиқлолгача бўлган давр адабиётида миллий-маданий қадриятларимиз, ўзбекона руҳ билан биргаликда совет мафқураси аксарият ҳикояларда етакчилик қиларди. Шундай бўлса-да адибларимиз асарларига миллий ўзлик, озодлик ҳақидаги ғояларини нозиклик билан сингдирганлар. Биз эътиборимизни қаратган ҳикоялар ана шу хусусиятлари билан ҳам характерлидир. Биз ҳикояларни шартли равишда қуйидагича тасниф этишишни жоиз деб билдик.

1. Анъанавий-реалистик асарлар.
2. Тарихий асарлар.
3. Янги давр, янги руҳни акс эттирган асарлар.

XX асрнинг 40-50 йилларида самарали ижод қилган ижодкорлардан бири Саида Зуннуовадир. Адибанинг “Шу уйнинг бекаси” ҳикояси аср бошларидаги ўзбек халқининг соддагина ҳаёти, меҳр оқибат, одамийлик, ўзбекнинг миллий қадриятлари ҳақида ҳикоя қилинади. Муаллиф ўз қарашларини ҳикоя қаҳрамонлари Умриниса ва Ойша аялар мисолида ўқувчига етказиб беради. Ҳикоядаги “Йигитлардан бири олов куракда ўт олиб келди. Умринисо буви раҳмат айтиб, уни танчага солди-да, ўчоқ бошига кетди. Ош дамлаб турганида битта косада чучвара кўтариб Ойшабуви чиқди. Умринисо буви меҳмонни танчага ўтқазиб, олдида дастурхон ёзди”, каби жумлаларида ҳикоядаги соф миллий характер ва анъаналар реалистик услубда чизиб берилган.

Бу даврда ижод қилган адибларимиздан бири Носир Фозиловнинг “Робинзонлар” ҳикояси ҳам анъанавий реалистик услубда яратилган асарлардан биридир. Ҳикоя қаҳрамонлари Сейит, Матниёз ва Оллониёз ўсмир йигитлар, улар ҳали ҳаётнинг аччиқ-чучуги, қийинчиликларини кўрмаган. Аммо мустақил яшашга, меҳнат қилишга ҳаракат қилишади. Бу ҳаракатларини балиқ ови мисолида атрофидагиларга кўрсатмоқчи бўлишади. Юзаки қараганда ёзувчи ҳикояда уч ўсмирнинг катталардан руҳсатсиз киш кунларининг бирида балиқ овига бориши, эҳтиётсизлик натижасида муз парчасининг ёрилиб кетиши, унинг қандай оқибатларга олиб келишини тасвирлангандек. Аслида адибнинг мақсади шу уч ўсмир ҳаракатлари орқали дўстлик деган туйғунинг моҳиятини англагандек, назаримизда. Сейит ва Оллониёзнинг муз парчасига ўтириб қирғоқдан узоққа сузиб кетиши, бу ҳолатдан уларни қутқариш учун Матниёзнинг қилган ҳаракатлари орқали инсон иродаси, бошга кулфат келганда дўстлик синови, оқибат каби туйғуларни шу уч ўсмир қиёфасида тасвирлайди.

Ўзининг фантастик асарлари билан дунёга танилган, асарлари 40 дан ортиқ тилларга таржима бўлган Худойберди Тўхтабоевни кўпчилик болалар ёзувчиси сифатида танийди. Адибнинг “Сариқ девни миниб” асари кириб бормаган хонадон бўлмаса керак. Бу гал унинг “Муҳаббат кўшиғи” ҳикояси китобхонларимиз ҳукмига ҳавола этилмоқда. “... муҳаббат кўп улуғ нарса. У одам боласига қанот ва маънавий куч бахш этади. Мўъжизалар яратишга, тоғ бургутларидек юксак парвозлар қилишга ундайди”, дея таъриф беради адиб. Гўё эски бир туйғунинг ҳар бир юракда янгилинишига ишора қилади адиб. Ҳикоя Шерали ва Гуласал муносабатлари орқали асл муҳаббатнинг кучи, унинг макон ва замон, урф-одат ва анъаналар қўйган тўсиқлардан мардоновор енгиб ўтиши ҳақида. Миллий анъаналар асосида яратилган бу ҳикоя адиб ижодининг яна бир қиррасини намоён қилади.

Фарҳод Мусаҷоновнинг “Ибрат” ҳикояси ҳам миллий ҳикоячилигимиз анъаналари асосида яратилгандек кўринсада, ҳикоя кўпроқ ҳажвий характерга эга. Ёзувчи Насиҳатхўжа образи орқали жамиятдаги ўз айбини кўрмасдан доим ўзгалардан кир қидирадиган, бировларнинг омадсизлиги-ю бахтсизлигини юзига солиб роҳатланадиган, аслида ўзи насихатга муҳтож кимсалар образини яратади.

Бу даврда яратилган салмоқли ҳикоялардан бири Ўлмас Умарбековнинг “Чарос” ҳикояси адибнинг болалик хотиралари асоси қурилган. Халқимизнинг “От ўрнини той босар” мақоли ҳикоянинг мазмунига сингдирилган, гўё. Меҳроқибат, одамийликнинг қишлоқ ва шаҳардаги фарқлари, йиллар ўтган сари инсон болалигини кумсаб яшаши ҳолатлари ушбу ҳикояда ўз аксини топган.

Учқун Назаровнинг “Янги чойхона” ҳикояси ҳам юқоридаги ҳикоялар каби соф реалистик услубда яратилган ҳикоялардир. Чойхона тимсолида ўзбекона анъаналар кўрсатилган бўлса, Қаҳҳор ака образи орқали ўзбекона миллий характер чизиб берилган.

Ўтган асрнинг 80-90 йилларигача яратилган ҳикояларда анъанавий реалистик тасвир ва услублар етакчилик қилган бўлса, мустақилликка эришганимиздан кейин яратилган асарларда анъанавийлик билан бирга янгича тамойиллар адабиётимизда акс эта бошлади. Мустақиллик даври адабиётининг илк паллалари тарихий қадриятларни ва шахсларни тиклаш даври ўлароқ адабиётшунослигимизда бўй кўрсата бошлади. Миллат ўзининг кимлигини, аждодлари кимлигини билиши лозим эди. Шу тариқа, жуда тез орада улуғ аждодлар ҳақида дostonлар, шеърлар ва насрий асарлар пайдо бўла бошлади. Амир Темур ва темурийзодалар даврини, Бобурийлар даврини акс эттирган бир қатор насрий асарлар яратилди. Чоризм истилоси ҳақидаги бадиий асарлар

пайдо бўлди. Ҳар бир ижодкор аждодлар ва тарих қаршисидаги ўз бурчини бажаришга бурчли деб ҳис этиб, шу бурчини адо этишга уринди, улуғ аждодлар ёди бирин-кетин миллатга қайтариб берилди. Ана шундай асарлардан бири «Жалолиддин Мангуберди» ҳамда «Султон Жалолиддин» романлари билан яхши таниш бўлган адибимиз Эркин Самандар қаламига мансуб “Ғайб қушлари” ҳикоясидир. Ҳикояда мўғуллар босқини даврида «Ё Ватан, ё шарофатли ўлим» дея хитоб айлаган Нажмиддин Кубро қисмати ҳажман кичик, мазмунан кенг тарзда баён қилинган. Шайх Нажмиддин Кубронинг мардлиги, юртга фидойилиги, мўғул босқинчиларига қарши жанги, ватанга муҳаббат туйғуси гўзал тасвирларинган. Ҳикояни ўқиган китобхон беихтиёр ўзини ўша жанг майдонида иштирок этаётгандек ҳис қилади. Айниқса, Ватан байроғи муҳофазаси тасвирлари ҳар қандай китобхон қалбида ватанпарварлик туйғусини янада юксалтиради.

Бу даврга келиб ўзбек адабиётида ҳажвий асарларга эҳтиёж кучая борди. Истеъдодли адиб Неъмат Аминовнинг ҳикоялари бу эҳтиёжни қондириш учун хизмат қилди. Адиб ҳажвияларида сўзнинг бадиий тасвирдаги ўрнини кузатиш, сўздан маҳорат билан фойдаланиш ижодкор феноменининг ўзига хослигини белгилайди. Сўзнинг бадиий кудрати Неъмат Аминов ижодида алоҳида ҳажвий кудратга эга. Унинг яратган ҳажвий асарлари ўзбек ҳажвиётининг такомилга катта ҳисса қўшди, уни янги шаклий жанрлар, ижтимоий кулги турларидан фойдаланиш ва ҳажвий образлар, типлар яратиш билан бойитди. Неъмат Аминов адабиётимизда ҳажвий ёзувчи сифатида эътироф этилса-да, унинг реалистик услубда ёзилган, талайгинаҳикоялари мавжуд.

Айни бу даврда Саъдулла Сиёевнинг “Ота макон”, Омон Мухторнинг “Шайтон арава”, Солим Исҳоқнинг “Зулматдан зулматгача”, Неъмат Арслоннинг “Амальгама”, Ҳожиакбар Шайхоннинг “Сирли нур”, Тоҳир Маликнинг Ажаб дунё, Асад Дилмуроднинг “Хилват”, Маматқул Ҳазратқуловнинг “Чўли Ироқ” каби ҳикоялари реалистик тасвир ва услубда яратилган бўлиб уларнинг ҳар бирида ёзувчиларимизнинг мақсад ва ғоялари ўз услубларига хос тарзда миллий ҳикоячилигимизнинг анъанавий, диний-фалсафий, фантастик йўсинларда акс эттирилган.

Ўтган асрнинг 70-йиллари сўнгги ва 80-йиллари бошларида адабиётимиз майдонига бир гуруҳ истеъдодли ёшлар кириб келди. Мана шундай одимлар сифатида Мурод Муҳаммад Дўст, Эркин Аъзам, Аҳмад Аъзам, Хуршид Дўстмуҳаммад, Нормурод Норқобилов, Олим Отахон, Нуруллоҳ Муҳаммад Рауфхон, Хайриддин Султон каби адибларимиз адабиётимизда янги тўлқин бўлиб, янги йўналишларни олиб кирди. Бу давр ўзбек ҳикоячилиги ўзининг

ранг-баранглиги, камров кўламининг кенглиги, шакл ва мазмундаги янги жиҳатлари билан адабиётида ўз ўрнини эгаллади. Реалист ёзувчилар ҳам айтиб ўтилган услубларга мурожаат қилиб кўрдилар ва муваффақиятли асарлар яратдилар. Эркин Аъзам "Кимларга эшик очасан" ҳикоясини, "Чапақлар ва чалпақлар мамлакати" қиссасини эълон қилади. Хайридин Султоновнинг "Кўнгил озодадур" қиссасида ҳамда "Онамнинг юрти", "Ғуломгардиш" ҳикояларида янги тадқиқлар бўй кўрсатган эди. Нурулло Рауфхоннинг "Чилла", "Этақдаги кулба" ҳикоялари том маънодаги метафорик-мажозий асарлардир. Мурод Муҳаммад Дўстнинг "Бир тойчоқнинг хуни", Аҳмад Аъзамнинг "Ойнинг гардиши", Эркин Аъзамнинг "Анойининг жайдари олмаси", Хуршид Дўстмуҳаммаднинг "Шабада", Нормурод Норқобиловнинг "Хеш", Олим Отахоннинг "Тўртинчи қаватдаги сарғиш дераза", Нуруллоҳ Муҳаммад Рауфхоннинг "Этақдаги кулба", Хайридин Султоннинг "Онамнинг юрти", Жамила Эргашеванинг "Дард" ҳикоялари бугунги кунда ҳам ўз долзарблигини йўқотмаган асарлардир.

XX асрнинг 90-йилларига келиб ҳикоя жанрининг бадиий жиҳатдан такомиллашиб борди. Бу даврга хос белгилардан бири шундан иборатки, ёзувчиларимиз ўз ижодий эркинликлари туфайли ноанъанавий кўринишдаги, янги типдаги қаҳрамонларни, ўзига хос миллий характерларни адабиётга олиб кира бошладилар. Бу ҳолат мустақиллик даври насрида кўпроқ акс эта бошлади. Социалистик реализм методидан чекинган ижодкорлар эндиликда янгиликларга юз бура бошлашди. Совет пропагандаси вақтида прогрессив адабиёт сифатида тақдим этилган Аргентина, Испания, Япония ва Туркия адабиёти энди илғор адабиёт сифатида кўрилмоқда эди. Хорхе Луис Борхес, Хулио Кортасар, Рюноске Акутагава, Ясунари Кавабата, Кобо Абэ асарлари рус тилидан таржима қилинган бўлса, турк тилидан ўнлаб бадиий, фалсафий ва илмий асарлар тўғридан-тўғри ўтирилади бошланди. Қардошлик ришталари матн ости руҳиятида ҳам сезилиб тургани боис, адабиёт ихлосмандалри бу асарларни чанқоқлик билан ўқиди.

Шунингдек, Европа классикасига ва фалсафасига ҳам эътибор кучайди. Кьеркегордан Сартргача, Кафкадан Жойсгача бўлган ижодкор файласуфлар асарларини ўқиш, улардан таъсирланиш зиёлилар ўртасида урф бўлди. Энди кенг кўламли наср гуркираб майдонга чиқа бошлади.

90-йиллар насрида ифода ва тасвир имкониятлари бирмунча кенгайди, бадиий характер яратишнинг ҳукмрон мафкуравийликдан ҳоли янгича шакллари, янгича усуллари, инсонни ўрганиш, унинг руҳиятини таҳлил қилишнинг янги бадиий мезонлари юзага келди. Бундай изланишлар, айниқса,

Ўзининг қиёфасини жиддий равишда шакллантиришга улгурган адиблар ижодида ёрқинроқ намоён бўла бошлади. Янгича тасвир, теран фалсафий-бадий талқин, янгича қахрамон характери, янгича ифода этиш усуллари, шу маънода, кўпроқ Н.Эшонқул, Шойим Бўтаев, Абдуқаюм Йўлдош, Зулфия Қуролбой қизи, Рисолат Ҳайдарова, Исажон Султон, Улуғбек Ҳамдам, сингари адиблар ижодида яққолроқ намоён бўлди. Бу янгиланиш баъзан айрим тажрибалар тарзида кўринса, Назар Эшонқул, Абдуқаюм Йўлдош, Исажон Султон, Улуғбек Ҳамдамлар ижодида анъаналаримизнинг ғарбона шартлилик билан уйғунлашгани кузатилади. Улар адабиётга анъанавий услубдан фарқли, ноанъанавий шаклий-тасвирий услубда ўзбек ҳикоячилигига янги рамзий ишораларда яратилган, фалсафий мушоҳадалар билан тўйинган, руҳиятлар олами бадий талқин этилган қахрамонлар образларини олиб кирдилар.

Миллий маҳдудлик замонида адабиёт миллий руҳни сақлаб қолган, келажак авлодларга шу миллий руҳни етказиб бериш эътиқодига содиқ адиблар анъанавий усулларда асар яратишда давом этдилар. У усуллар Собир Ўнар, Лукмон Бўрихон, Абдунаби Ҳамро, Баҳодир Қобил, Наби Жалолоддин, Акбар Мирзолар каби кўп сонли ижодкорлар қишлоқлардаги, сиёсатлардан ҳоли оддий кишилар ҳаётини қаламга олган бўлсалар, айрим ижодкорларимиз миллий анъаналаримизни дидактик йўсинларда акс эттиришда давом этдилар. Жумладан, Қўчқор Норқобилнинг “Оқибат дарахти”, Гафур Шермуҳаммаднинг “Арслон йили”, Уйғун Рўзиевнинг “Оқ ёмғирлар” ҳикояларини ана шундай асарлар сирасига киритишимиз мумкин.

Ўзбек ҳикоячилигининг бугунги авлод адиблари ҳам ўзига хос ижод йўлидан бормоқда. Улар асарларини кузатиб шуни айтиш мумкинки, уларда ғарбга хос модерн йўналишдаги оқимларга баъзан кўр-кўрона эргашиш, улардан таъсирланиш, тақлид қилиш деган хавотирларимиз биров чекингандек кўринади. Уларнинг асарларига синчиклаб назар солинса, ўзларига устоз деб билган катта авлод адибларимиз услубида кўп учрайдиган ғарбона ифода, рамзий тасвирлардан кўра ҳикоячилигимизнинг дастлабки услуби реалистик услубда қалам тебратаётганлари сезилди.

Бугунги насримизнинг умидли вакилларида бири Нурилло Чори ижоди реалистик тасвирларнинг устиворлиги, миллий колоритни халқона усулда тасвирлашда, қахрамонлар характерини чизишдаги сўз қўллашида ёрқин акс этади. “Ташвиши йўқ одамлар” қахрамонлари чоллар руҳиятини тасвирларкан улар фонида ижодкор ўзи кўрган воқеликнинг фожиавий манзарасини чизади. “Ташвиши йўқ одамлар” ҳикоясидаги Бозиргон чавандоз образи орқали ўқувчи

умрининг охирида фарзандининг оқибатсизлигидан доғда қолган ота қисматининг гувоҳи бўлади.

Нуриллонинг ҳикояларида ўзи катта бўлган макон, болалигида кўрган, билган оддий қишлоқ одамларининг ҳаёти тасвирланади. Унинг қаҳрамонлари чапани, содда, аммо ориятли одамлар.

Ҳикояларининг тили жуда пишиқ, халқона ва равон. Ёзувчи услубида фольклор мотивларига тез-тез мурожаат қилиб туриши кўринади.

Санаб ўтилган асарларда бадий санъат даражаси турлича бўлса-да, деярли барча ҳикояларнинг асосий хусусияти миллийликни ўзига хос услубда акс этиши билан характерлидир.

Албатта, битта мақолада бир асрдан ортиқ вақт мобайнида яратилган ҳикояларнинг барчасини қамраб олишнинг имкони йўқ.

XX асрнинг бошларида шаклланган ўзбек ҳикоячилиги бугунга қадар ўз тараққиёти давомида турли ижодий йўللарни босиб ўтди. Ғоявий мазмун, бадий маҳорат, услуб ранг-баранглиги жиҳатидан ривожланиб жаҳоннинг илғор адабиётлари сафидан ўрин олмоқда. Адабиётимизда янги номлар, янги бадий тажрибалар, ижод эркинлиги истеъдодларнинг бадий имкониятларини янада кенгайтиришга имкониятлар яратиб берди. Ёзувчиларимиз ўз асарларида миллатга хос хусусиятларни умуминсоний қадриятлар билан уйғунлаштириб янги асарлар яратишда давом этмоқдалар.